

В. М. Тацій

здобувач

кафедри спеціальної і диференціальної психології

ОНУ імені І. І. Мечникова

ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЗАХИЩЕНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

Стаття присвячена аналізу феномену психологічної захищеності в контексті основних здобутків вітчизняної психології. автором виділено та коротко схарактеризовано основні напрямки та підходи, що традиційно склалися у вітчизняній науці та розкривають семантику досліджуваного явища.

Ключові слова: психологічна захищеність, психотерапевтичний, культурологічний, соціальнопсихологічний, психолого-педагогічний (віковий) та загальнопсихологічний підходи до вивчення психологічної захищеності.

Психологічна захищеність — досить нова наукова дефініція в сучасній психологічній науці, тому й кількість підходів до її вивчення характеризується різноспрямованістю та неоднозначністю.

Зупинимося коротко на кожному з виділених наукових підходів.

Психотерапевтичний підхід фактично зсував акценти з поняття «психологічна захищеність особистості» та ототожнював його з «психологічним захистом». Вперше поняття «психологічний захист» застосував З. Фрейд для позначення способів боротьби особистості з неприємними і нестерпними для свідомості уявленнями. Завдання психологічного захисту полягає в мінімізації і навіть повному витісненні неприємних афектів. Вже на цьому етапі формування наукової думки ми бачимо відмінності у семантиці захисту та захищеності.

За А. В. Петровським та М. Г. Ярошевським психологічний захист особистості представляє собою спеціальну регулятивну систему її стабілізації, спрямовану на усунення або зведення до мінімуму почуття тривоги, пов'язаного з усвідомленням конфлікту. На наш погляд, поняття «психологічний захист» та «психологічна захищеність особистості» не є тотожними, але вони певним чином пов'язані між собою — одним з важливих механізмів, які забезпечують психологічну захищеність, може виступати саме психологічний захист. В протилежному випадку закономірним було б виникнення почуття психологічної незахищеності.

Культурологічний підхід розглядає психологічну захищеність особистості як систему психічних новоутворень, що обумовлена рівнем розвитку психологічної культури особистості, забезпечує соціальну адаптацію особистості при одночасному задоволенні її потреб (Г. М. Акініна, І. Атватер, О. Б. Бондаревська, І. Є. Відт, W. В. Кеу та ін.).

Основними критеріями психологічної захищеності представники даного напрямку вважають:

- обізнаність про явища соціально-психологічної дії на особистість і способи психологічного протистояння ним;
- особливості пізнання внутрішнього смислу ситуацій спілкування;
- комунікативну гнучкість;
- оволодіння навичками цивілізованого протистояння небажаному впливу;
- усвідомлення особистістю своїх життєвих позицій.

На думку більшості представників культурологічного напрямку, знання про психологічну захищеність і явища соціально-психологічної дії взаємозв'язані із загальною психологічною письменністю і забезпечуються, в першу чергу, когнітивним компонентом психологічної культури, яку вони визначають як системну освіту, найважливішу особистісну диспозицію, що забезпечує узгодженість ціннісно-смислових відносин особистості, та виявляється в пізнанні, діяльності, спілкуванні.

Соціальнопсихологічний підхід.

У сучасній соціокультурній ситуації психічний мир людини потребує захисту і підтримки, а сама людина відчуває дефіцит захищеності, перш за все, психологічної. Тому основним контекстом, через який розглядають психологічну захищеність представники соціальнопсихологічного підходу є безпека (національна, соціальна, психологічна).

На думку І. О. Баєвої, психологічні аспекти безпеки є ключовими в соціальній і науковій оцінці проблеми захищеності. Безпека — необхідна умова розвитку будь-якої системи, а її основними характеристиками виступають надійність, захищеність, стабільність, опірність, живучість тощо [2]. Автор підкреслює, що людина, яка не має психологічної захищеності, не володіє внутрішнім ресурсом опірності до негативних дій, може бути виведена з ладу або повністю втратити можливість для свого ефективного функціонування. А сьогодні є небезпека, що ті сили, які покликані підтримувати захищеність людини на різних етапах її життя, не підготовлені в аспекті забезпечення психологічної безпеки, і через це можуть бути деструктивними (без професійного усвідомлення небезпеки) [2].

На наш погляд, основою методологічною помилкою представників даного підходу є поєднання психологічної безпеки з соціальною, медичною, генетичною, споживчою, освітньою безпекою та ін. Проте на даному етапі розвитку психологічної науки є підстави стверджувати, що продуктивнішим для вибудовування класифікації видів безпеки (та, відповідно, захищеності) є інший підхід. Доцільно виходити з існування двох головних системоутворюючих видів безпеки — фізичної і психологічної, а всі інші повинні включати їх в свою структуру.

Психолого-педагогічний (віковий) підхід стверджує, що психологічна захищеність дітей виступає внутрішньою умовою: 1 — забезпечення адаптації, розвитку соціальної компетентності і, отже, формування в людині орієнтації, яка розвивається, на те, щоб «бути як всі» в контексті позитивних соціальних очікувань (соціальна одиниця), 2 — розвитку відчуття особистості і внутрішньої позиції по відношенню до самої себе як унікальної особистості.

За даними багатьох вітчизняних та зарубіжних авторів (Г. В. Грачов, Е. Еріксон, R. Johnson, M. Lipsey, Н. М. Walker, В. J. Wise) психологічна захищеність дітей виступає умовою забезпечення адаптації, розвитку соціальної компетентності і формування в дитині орієнтації на позитивні відносини в соціумі (прагнення бути як все і зі всіма), очікування соціального ухвалення, підтримки, розвитку відчуття особистої і внутрішньої позиції по відношенню до самого себе (прагнення до унікальності).

При цьому важливими параметрами формування психологічної захищеності виступатимуть: значущі прихильності, пов'язані з умінням вибудовувати емоційно- близькі відносини; стан адаптованості (успішної адаптації), який пов'язують з психоемоційною стабільністю, станом задоволеності, відсутністю дистресу та відчуття загрози, як інтегральний показник переживання відчуття психологічної захищеності; комунікативна компетентність, як здібність до вибудовування ефективного спілкування, легкість в контактах; внутрішня установка, пов'язана з готовністю діяти певним чином, особистісна позиція; реальна безпека навколишнього середовища.

В контексті психолого-педагогічного (вікового) підходу захищеність розглядається як важлива умова розвитку особистості, яка виникає з моменту народження, коли її потреба в тактильних контактах, догляд за нею і увага з боку матері або особистості, що заміщає її, приводять до формування прихильності, відчуття глибокої довіри, яку Е. Еріксон розглядав як фундаментальної психологічної передумови всього життя. Це відчуття формується на основі досвіду першого року життя дитини і перетворюється на установку, що визначає його відношення до себе і світу [8]. Під довірою Е. Еріксон мав на увазі довіру до самого себе і відчуття незмінного позитивного ставлення до себе інших людей [8].

Особливої дослідницької уваги потребує формування психологічної захищеності у дітей, позбавлених батьківської опіки та піклування.

Діти-сироти і діти, що залишилися без піклування батьків, відносяться до категорії дітей, що знаходяться у виключно екстремальних умовах буття, які не забезпечують можливості задоволення основних потреб в психологічному розвитку, психологічній і соціальній захищеності. Крім того, дана категорія дітей не може розвиватися повноцінно в соціальному просторі прав і обов'язків [5].

Відомо, що результатом перебування дитини в дитячому будинку є низька самооцінка, обмеженість соціального досвіду, нерозвиненість емоцій, неготовність до самостійного життя [5]. Період постінтернатної адаптації для випускників ускладнюється утриманськими установками, низьким рівнем соціального інтелекту і компетентності.

Психологічна захищеність дітей-сиріт і дітей, що залишилися без піклування батьків, забезпечується організацією наступних основоположних чинників:

– внутрішня позиція: самостійність, активність, готовність самої дитини до освоєння соціального простору має рацію і обов'язків; ухвалення на себе відповідальності за себе, своїх близьких, суспільство, в якому вона живе;

– зовнішні умови: державні гарантії прав дитини на всі види захищеності, включаючи її психологічну захищеність; сімейні форми пристрою дітей; психолого-педагогічну підготовленість усиновлювачів, приймальних батьків, батьків — вихователів;

– усвідомлення соціально незахищеною дитиною сутнісної необхідності включення в практику свого буття квінтесенції сформульованих вище ідей сприяє забезпеченню її психологічної захищеності, розвитку її самостійності як феноменальної властивості особистості [5].

Загальнопсихологічний підхід.

В контексті загальнопсихологічного підходу психологічна захищеність визначається як відносно стійке позитивне емоційне переживання і усвідомлення індивідом можливості задоволення основних потреб і забезпеченості власних прав в будь-якій, навіть несприятливій ситуації, при виникненні обставин, які можуть блокувати або утруднювати їхню реалізацію (Г. В. Сем'я [7]). Ми згодні з таким визначенням, оскільки саме загальнопсихологічний підхід дозволяє розглядати психологічну захищеність через призму системно-структурного аналізу, як складну та певним чином ієрархізовану систему. Психологічна захищеність оцінюється в термінах переживання почуття захищеності або незахищеності.

Формування у суб'єкта базової довіри до світу тісно пов'язане з розвитком прихильності. В рамках теорії прихильності Дж.Боулбі прихильність — це, перш за все, відношення до себе і людей, яке дає (або не дає) відчуття захищеності і безпеки, внутрішня позиція особистості [4].

Поняття «внутрішня позиція особистості» було введено Л. І. Божович, яку вона розуміла як спрямованість інтересів і прагнень, пов'язаних з потребою в знаходженні свого місця в праці, в житті [3]. Внутрішня позиція формується в процесі життя і є віддзеркаленням того об'єктивного положення, яке займає суб'єкт в системі доступних йому суспільних відносин. Б. Г. Ананьєв, услід за В. М. Мясичевим, під позицією людини розумів складну систему відносин особистості (до суспільства в цілому, до спільнот, яким вона належить, до праці, людей, самої себе), установок і мотивів, якими вона керується в своїй діяльності [1]. За С. Л. Рубінштейном, без свідомості, без здатності свідомо зайняти певну позицію немає особистості. Він під позицією розумів вибіркове відношення особистості до цілей, що стоять перед нею, і завдань.

Внутрішня позиція особистості, що сприяє розвитку психологічної захищеності, характеризується: ціннісним ставленням до себе, інших, світу в цілому; рефлексією на себе та інших, адекватною самооцінкою; самостійністю; соціальною активністю і відповідальністю за свої вчинки і загальну лінію життєвого шляху; реалістичними життєвими планами, знанням своїх прав і обов'язків і усвідомленням їх взаємозв'язку.

Уявлення про значення будь-якого явища або дії складаються в певному соціальному середовищі. Проте кожна людина по-своєму інтерпретує загальноприйняте уявлення про значущість небезпечної ситуації. У основі такої інтерпретації (та, відповідно, й психологічної захищеності) лежать психологічні особливості конкретної особистості. Таким чином, відношен-

ня до небезпечної ситуації складається із значення безпеки, яке приписується їй суспільством, і її особистісного смислу для людини

Складові особистісного смислу — інтелектуальне і емоційне сприйняття. Людина не тільки оцінює ступінь безпеки — вона викликає у неї емоційні переживання. Емоційна сторона ставлення до небезпечної ситуації складається із значущості-цінності і значущості-тривожності. Значущість-цінність визначає переживання, викликані очікуванням або досягнутим успіхом в діяльності. Значущість-тривожність визначає переживання, породжені труднощами, небезпеками і наслідками ситуації, як правило, це відчуття тривоги [6]. Тривожність обумовлена труднощами, небезпеками і можливими наслідками ситуації. У людини, що мала у минулому негативний досвід виходу з якої-небудь небезпечної ситуації, рівень тривожності може зрости. Причому не тільки як реакція на небезпеку реальну, але так само і можливу, незалежно від ступеня її загрози [6]. З іншого боку, тривогу породжує і недолік професійного і життєвого досвіду, невпевненість в собі і в своїй безпеці. Усвідомлення індивідом ситуації як високонебезпечною може викликати у нього надмірно сильне хвилювання і сприяти зниженню його психофізіологічних можливостей. Якщо безпека усвідомлюється, але їй не додається надмірна оцінка, то вона може сприяти мобілізації сил.

Таким чином, ступінь впливу небезпечною ситуації визначається: • ставленням індивіда до ситуації, що складається з її значущості для нього, досвіду знаходження і взаємодії в ній, а також результату цієї взаємодії для окремої людини; соціальним значенням ситуації, показником якого служить суспільна оцінка безпеки ситуації і її наслідків як для окремої людини, так і для суспільства в цілому

Особистість формується під впливом соціального середовища. Тому показник захищеності людини — не тільки природжена якість, але й результат розвитку. Недостатня сформованість індивідуальних характеристик людини виявляється в екстремальних ситуаціях. Істотно підвищує схильність людини безпеки емоційна неврівноваженість, нездатність до швидкого розподілу уваги і виділення головного об'єкту серед великої сукупності інших об'єктів, недостатня витримка і непомірна (надмірно велика або надмірно мала) схильність до ризику. Індивідуальні якості, властиві людям з високим ступенем психологічної захищеності, впливають і на їхній статус в соціальній групі. Дійсно, такі якості, як хороша координація, увага, емоційна врівноваженість та інші, сприяють не тільки кращій захищеності людини, але і підвищують її статус. Як правило, люди, що володіють ними, бувають лідерами, користуються пошаною і авторитетом в колективі. Вони здатні краще, ніж інші, справлятися з екстремальними ситуаціями і можуть дозволити собі піти на ризик, коли це необхідно.

Теоретичний аналіз показав, що проблема психологічної захищеності частково відображена в роботах з подолання стресу, дослідженнях життєстійкості і особистісного потенціалу, при цьому найбільш близьким до поняття захищеності є поняття опірності, що розуміється як успішна адаптація і розвиток індивіда в контексті несприятливих умов (). Сучасна кон-

цепція опірності орієнтована на вивчення широкого спектру ресурсів, процесів і результатів успішного подолання патогенних впливів середовища.

Психологічна захищеність в цьому контексті може розумітися як результат успішного подолання людиною несприятливих дій соціального середовища; її показниками є: переживання людиною захищеності від психологічного насильства в міжособистісних відносинах, переживання задоволеності характером відносин з середовищем, а також оцінка власних здібностей по подоланню труднощів [3]. Нажаль, подібний підхід, на наш погляд, значно звужує поняття психологічної захищеності особистості — ми розглядаємо її не в контексті нападу («захист від чогось»), а в контексті відчуття внутрішнього комфорту та гармонії у будь-яких умовах.

Деякі автори розглядають психологічну захищеність особистості як систему психічних новоутворень, що обумовлена рівнем розвитку психологічної культури, забезпечує соціальну, адаптацію особистості при одночасному задоволенні її потреб [цит. за 3]. Психологічна захищеність особистості в даному контексті є функцією психологічної культури і може бути діагностована по наступних критеріях:

- обізнаність про явища психологічної дії на особистість і способи психологічного протистояння ним;
- особливості пізнання внутрішнього смислу ситуацій міжособистісного спілкування;
- комунікативна гнучкість;
- оволодіння навичками цивілізованого протистояння небажаному впливу;
- усвідомлення особистістю своїх життєвих позицій.

Інші дослідники визначають психологічну захищеність як властивість зрілої особистості, яка складається з цілого комплексу таких характеристик як рівень інтелекту, світоглядні установки, уважність, схильність до аналізу та рефлексії, критичність мислення, емоційна стійкість тощо [7]. На наш погляд, подібний підхід є занадто узагальненим, він не розкриває специфіки саме психологічної захищеності як самостійного психічного феномену, отождоює її з поняттям особистісної зрілості.

Як особистісні характеристики, що є ресурсами психологічної захищеності, різними авторами виділяються різні феномени. Узагальнюючи ті, що зустрічаються в літературі найчастіше, можна виділити:

- життестійкість як базовий ресурс психологічної захищеності;
- когнітивний блок (самооцінка, локус контролю, свідомість життя);
- емоційний блок, представлений домінуючим емоційним станом;
- поведінковий блок ресурсів, представлений проблемно-орієнтованою копінг-стратегією планування вирішення проблеми.

На наш погляд, **психологічна захищеність** представляє собою стійкий особистісний конструкт, компонент самосвідомості, який суб'єктивно надає можливість усвідомлювати власну автономію, забезпеченість власних потреб та смислів у будь-якій, навіть неблагоприємній ситуації, при виникненні обставин, які можуть блокувати або утруднювати їхню реалізацію. Оскільки внутрішня структуризація означеного конструкту

в існуючих дослідженнях не була виявлена, на наш погляд її провідними емпіричними гарантами виступають почуття приналежності до групи, адекватна самооцінка та рівень домагань, схильність до надситуативної активності, відповідна атрибуція відповідальності, відсутність підвищеної тривожності тощо.

Таким чином, в науковій літературі до сих пір не існує даних про рівень розвитку і характер психологічної захищеності, її емпіричні гаранти та ресурси особистості; відсутнє теоретичне обґрунтування в практиці психологічної підтримки особистості.

Умовно можна виділити декілька основних підходів (психотерапевтичний, культурологічний, соціальнопсихологічний, психолого-педагогічний (віковий) та загальнопсихологічний). Кожен з виділених підходів розглядає психологічну захищеність з вузьких позицій конкретної наукової галузі, і тільки загальнопсихологічний підхід надає можливість виділити основні структурні компоненти психологічної захищеності та розглядати її як універсальну психологічну систему.

В контексті даного дослідження психологічна захищеність визначається як відносно стійке позитивне емоційне переживання і усвідомлення індивідом можливості задоволення основних потреб і забезпеченості власних прав в будь-якій, навіть несприятливій ситуації, при виникненні обставин, які можуть блокувати або утруднювати їхню реалізацію.

Література

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания /Б. Г. Ананьев. — СПб: Питер, 2009. — 228 с..
2. Баева И. А Психологическая безопасность в образовании/И. А. Баева. — Санкт-Петербург, 2002. — 271с.
3. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте /Л. И. Божович. — М.: Педагогика, 1969. — 336 с.
4. Боулби Дж. Привязанность /Дж.Боулби. — М.: Наука, 2003. — С. 228.
5. Мухина В. С. Психологическая помощь детям, воспитывающимся в учреждениях интернатного типа /В. С. Мухина// Лишенные родительского попечительства: Хрестоматия / Под ред. В. С. Мухиной. М., 1992. — С. 113–122;
6. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание /С. Л. Рубинштейн. — М.: Наука, 1999. — 439с..
7. Семья Г. В. Основы социально-психологической защищенности выпускников образовательных учреждений для детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей /Г. В. Семья. — М.: Педагогика, 2001. — 443с.
8. Эриксон Э. Детство и общество /Э. Эриксон. СПб.: Питер, 1996. — 234с.

В. Н. Таций

соискатель

кафедры специальной и дифференциальной психологии

ОНУ имени И. И. Мечникова

ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЗАЩИЩЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Резюме

Статья посвящена анализу феномена психологической защищенности в контексте основных достижений отечественной психологии. Автором выделены и коротко охарактеризованы основные направления и подходы, традиционно сложившиеся в отечественной науке и раскрывающие семантику исследуемого явления.

Ключевые слова: психологическая защищенность, психотерапевтический, культурологический, социальнопсихологический, психолого-педагогический (возрастной) и общепсихологический подходы к изучению психологической защищенности.

V. N. Tacy

ONU of the name of I. I. Mechnikov

A PROBLEM OF PSYCHOLOGICAL PROTECTED OF PERSONALITY IS IN MODERN PSYCHOLOGICAL SCIENCE

Summary

The article is devoted the analysis of the phenomenon of psychological protected in the context of basic achievements of domestic psychology. Selected an author and basic directions and approaches, traditionally folded in domestic science and exposing semantics of the probed phenomenon are shortly described.

Key words: psychological protected, psychotherapy, culturological, socialpsychological, psychological-pedagogical (age-dependent) and psychological going near the study of psychological protected.